

Сатыбалдиева А.С.¹, Исахан М.Б.²

¹аға оқытушы, Қ.А. Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан, Түркістан қ., e-mail: gulmaral23@mail.ru

²ғылыми қызметкер, Нұр-Мұбарак Египет Ислам мәдениеті университеті,
Әбу Ханифа зерттеу орталығы, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: alash_ordabasy@mail.ru

ИСЛАМДАҒЫ АҒЫМҒА БӨЛІНУШІЛІК ФАКТОРЛАРЫ МЕН ОЛАРДЫ ЖІКТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚСТАН ҚОҒАМЫНА ӘСЕРІ

Бұл мақалада Қазақстанның тәуелсіздік алғаннан кейінгі дәуіріндегі Ислам діні және оның атын жамылған діни ағымдардың мемлекет пен қоғам үшін қаншалықты маңызға ие болғандығы сөз болады. Жалпы, Ислам дінінің негізгі қайнар-көзі Құран мен сүннетте ағымға бөлінушілік құпталмағанымен, тәжірибеде мәзһабқа бөлінушіліктің орын алғандығы көрсетіледі. Мұсылман ғалымдарының еңбектеріндегі діни ағымдар мәселесі, мәзһабтардың тарих сахнасына шығуы және олардың негізгі ерекшеліктері талқыланады. Ислам тарихындағы әртүрлі діни ағымдардың бой көрсетуіне түрткі болған факторлар анықталып, діни ағымдардың жіктелуі мәселелері сараланады. Мұсылман қауымының жік-жікке бөлінуіне әкеліп соққан билікке қатысты саяси ұстанымдар, құқықтық мектептердің үкім шығарудағы бір-бірінен бөлек әдіснамалары мен тұжырымдары, әртүрлі сенімдік мәселелер, Ислам діні тараған аймақтардағы локальді ерекшеліктер, әртүрлі мәдениеттердің бір-біріне ықпалы, философиялық мектептердің мұсылмандардың дүниетанымына әсер етуі, сыртқы дұшпандардың шабуылы, экономикалық жаңа өмірдің діни ұстанымды өзгертуі, Құран аяттары мен хадистерден бөлек мағыналар шығару, салт-дәстүрге қатысты әртүрлі көзқарастардың болуы және т.б. да факторлардың исламдағы бөлінушілікке қаншалықты әсер еткені талданады. Және Ислам дініндегі тариқаттардың ерекшеліктері мен олардың жіктелуі мәселесіне қатысты ой-пікірлер айтылады. Сонымен қатар, соңғы кезеңдерде Қазақстан аумағында пайда болған исламдық жамағаттар жіктелініп, олардың ортаға шығуына әсер еткен факторлар салыстырылып, діни, саяси, әлеуметтік ерекшеліктері ғылыми тұрғыда сараланады. Қазақстанда белгілі болған исламдық ағымдардың ұстанымдары талқыланып, олар туралы жаңа байламдар жасалынады. Қазақстандағы исламдық ағымдардың қоғамның жік-жікке бөлінуіне әсері ғылыми тұрғыда талдана келіп, олардың мемлекет пен қоғам біртұтастығына кері әсері мен тигізер қаупі аталынып көрсетіледі.

Түйін сөздер: ислам, пайғамбар, үмбет, мәзһаб, тариқат, жамағат, нихла, фирқа, мақалат, аят, хадис.

Satubaldieva A.S.¹, Isahan M.B.²

¹senior lecturer, International Kazakh-Turkish University. K.A. Yassau,
Kazakhstan, Turkestan, e-mail: gulmaral23@mail.ru

²lecturer, Nur-Mubarak Egypt Islamic University of Culture,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: gulmaral23@mail.ru

Factors the division of the flow into Islam and the problem of its classification and its influence on Kazakhstan society

This article considers the question of entering the stage of the history of the Islamic community, which is very important in today's society of Kazakhstan. The factors promoting the development of various cultures in Islamic history are determined. Muslims in the position of power, which led to the separation of the political, legal methodology and results of individual schools, the various problems of reliability, the conditions of the geopolitical situation, regional local specifications, different cultures

influence each other, and the philosophical worldview of Muslims in schools, attacks from outside enemies, economic consequences of changing the religious attitudes of the new life, different meanings from verses and hadiths, the existence of different views on traditions, etc. The effect of corridors on the fragment Islam. And the factors that influenced the emergence of Islamic currents that have arisen recently are compared, and their scientific, religious, political and social characteristics are differentiated. The Islamic movements known today in Kazakhstan are classified according to their religious principles, and a new scientific conclusion is made in them. The influence of the Islamic movement in Kazakhstan on the division of society is scientifically analyzed and threatened by the negative impact and threat of unity of the state and society.

Key words: islam, prophet, community, mazhab, orden, jamagat, nihla, firka, makalat, ayat, hadis.

Сатыбалдиева А.С.¹, Исахан М.Б.²

¹старший преподаватель, Международный казахстанско-турецкий университет им. К.А. Яссауи, Казахстан, г. Туркестан, e-mail: gulmaral23@mail.ru

²преподаватель, Египетский университет исламской культуры «Нур-Мубарак», Казахстан, г. Алматы, e-mail: gulmaral23@mail.ru

Факторы разделения ислам на течения и проблема его классификация и его влияние на казахстанское общество

В этой статье раскрывается роль исламской религии, а также важности происламских религиозных течений в жизни государства и общества после обретения Казахстаном независимости. Если в целом раскол уммы по течениям в источниках ислама – Коране и Сунне – не позволителен никому, то на практике разделение уже проявилось в появлении и распространении исламских религиозно-правовых школ – мазхабов. В статье рассмотрены труды мусульманских ученых и богословов, писавших об отклонении первых религиозных течений от основной части исламского общества. Здесь затронуты не только вопросы появления исламских мазхабов на исторической арене, но и их основные особенности. Также в статье определены факторы, повлиявшие на развитие различных религиозных течений, и рассмотрены различия между этими течениями. Проанализированы последствия факторов, повлекшие к расколу в мусульманской умме, как, например, появление политических убеждений относительно власти и правления, усиление несходства методик и утверждений для вынесения решений среди правовых школ, различение верующих в вопросах вероубеждения, локальные разнообразия на территориях распространения ислама, взаимодействия различных культур, влияние философских школ на мировоззрение мусульман, нападения внешних врагов, изменение религиозных принципов под влиянием веяний экономических реалий, извлечение новых значений из толкования аятов Корана и хадисов, распространение различных мнений относительно традиций и обычаев и др. Вместе с тем в статье обсуждаются вопросы об особенностях тарикатов и их классификации в исламе. Также классифицированы недавно появившиеся на территории РК исламские жамагаты; осуществлен сравнительный анализ факторов, в следствие чего они появились; рассмотрены с научной стороны религиозные, политические, социальные особенности этих течений. Рассмотрены убеждения популярных в Казахстане исламских течений, и сделаны новые выводы о них. Также в статье проведен научный анализ воздействия этих исламских течений на разжигание розни в казахстанском обществе и обозначены исходящие от них деструктивные влияния и угрозы для единства государства и общества.

Ключевые слова: ислам, пророк, умма, мазхаб, тарикат, джамагат, нихла, фирка, макалат, аят, хадис.

Кіріспе

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейін 1992 жылы 15 қаңтарда ресми түрде діни сенім бостандығын жариялады (ҚР Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы заңы. 1992). Осыдан кейін елімізде көптеген діни ағымдар бой көрсете бастады. Олардың ішінде шетелдерден келген исламдық ағымдар да бар болатын (Қазіргі Қазақстандағы жаңа діни ұйымдар. 2010: 188-244). Ислам – Қазақстан

мемлекетінің негізін құраушы қазақ ұлтының тарихи тұрғыдан алғанда негізгі діни сенімі болып табылғандықтан, құқықтық актілерімізде исламның тарихи рөлі мойындалған (ҚР Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы. 2011). Дегенмен, бүгінгі күнге дейін Қазақстан Республикасында заңмен тыйым салынған 22 діни ұйымның 21-і Ислам атын жамылған діни ағымдар болып саналады (Қазақстан Республикасы аумағында *тыйым салынған* террористік және экстремистік ұйымдар тізімі. 2018).

Сондай-ақ, соңғы жылдары елімізде бірнеше рет Ислам атын жамылған содырлардың теракті жасағандығы көпшіліктің есінде (Марат Шибуттов, Вячеслав Аврамов. 2012: 8). Ал, Атазаңымыз бойынша діни араздық тудырып, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруге қатаң тыйым салынған (ҚР Конституциясы. 1995).

Жалпы, тарихи негіздерге сүйенсек Қазақ халқының мәдениеті мен дүниетанымында Ислам дінінің орны мен ролі аса жоғары (Нуртазина. 2015: 56-60). Десе де, бүгінгі таңда әлемдік саясаттағы әртүрлі қитұрқы ойындарда Ислам дінін құрал ретінде пайдалануды көздейтін ұстанымдардың бар екендігін жоққа шығара алмаймыз. Осы себептен де Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев «Сындарлы он жыл» атты кітабында Ислам дінін қорғап қалу жөнінде: «Исламдық қауіп-қатер деген ұғымды еріннің ұшымен айта салу оп-оңай болғанмен, оның үрейлі қанатының кеңге жайылып бара жатқаны соншалық, енді Ислам тарапынан мифтік қауіп-қатер туралы емес, Исламның өзін нақтылы қорғаудың қажеттілігін сөз ететін кез келді» (Назарбаев. 20013: 75) деген болатын.

Қазіргі таңда Ислам діні әлемге бағзыдан қалыптасқан белгілі бір бағыттардың (мәзһаб) және кейінгі уақытта пайда болған діни ағымдардың насихаттары арқылы таралуда. Исламдық бағыттар мен ағымдардың табиғатын тану үшін олардың пайда болуына әсер еткен факторларды анықтап алу аса маңызды. Діни ағымдардың тарих сахнасына шығуының себептері алғаш рет Имам әл-Әшғари, әл-Кумми, әл-Бағдади, аш-Шахристани және т.б. ғұламалардың еңбектерінде талданды (Сатыбалдиева. 2016: 7-8). Кейін зерттеушілер үшін исламдық ағымдар өз алдына бөлек тақырып болып қалыптасты.

Зерттеу әдістері

Тақырыпты талдау барысында алға қойған басымдыққа ие болу үшін жалпы қисындық әдістер мен танымдық әдістер, мазмұндық талдау, жүйелеу әдісі, сонымен қатар, жалпы ғылыми зерттеу әдістері, оның ішінде дінтанулық, саяси ілім мен құқық тарихын зерттеу әдістері: тарихи әдіс, салыстырмалы әдіс, каузальды талдау әдісі, статистикалық әдіс, ивент талдау әдісі, кросс-мәдени талдау әдісі, диалектикалық-прагматикалық ғылыми ойлау әдістеріне жүгіндік. Әсіресе, бір діни ағымның мүддесін көздемеу басты назарда ұсталды. Объективті шындыққа қол жеткізу, мемлекет

пен қоғам және адам құқықтарының құрметтелуі көзқарастарын негізге алдық.

Негізгі бөлім

Шынтуайтында, Ислам дінінің қайнар-көзде-рінде мұсылмандардың ағымдарға бөлінуіне тыйым салынып, қайта бірлік пен ынтымақ насихатталған. Мысалы, Құран-Кәрімде бөлінбеу турасында: «Түп түгел Алланың жібіне (дініне) жабысыңдар да бөлінбеңдер...» (Әли-ғымран, 3/103). Сондай-ақ, «Күдіксіз діндерінде бөлініп, топтарға айырылғандармен ешбір байланысың жоқ...» (Әнғам, 6/159), «Пұтқа табынушылар секілді, діндерінді бөлек-бөлек етіп, өз пікірін жақсы көрген ағымдардан болмаңыз» (Рұм, 31-32) деп баяндалады (Құран-Кәрім. 2008).

Десек те, Мұхаммед (с.а.у) мына бір хадисінде Ислам дінін ұстанушылардың келешекте түрлі ағымдарға бөлінетіндігін алдын ала ескерткен: «Яһудилер жетпіс бір ағымға бөлінеді. Насранилер жетпіс екі ағымға бөлінеді. Менің үмбетім болса, жетпіс үш ағымға бөлінеді» (Aclûnî, İsmail b. Muhammed, Keşfü'l-Hafâ. 1932: 149-151). Сондай-ақ, Мұхаммед (с.а.у) хадистерінде үмбетінің ағымдарға бөлінбеуін қанша Алладан тілесе де, дұға-тілегінің қабыл болмағандығы туралы мәлімет те айтылады (Мұхаммед бин Жамил Зину. 2006: 10).

Ислам тарихында алғаш пайда болған діни ағымдар «фирқа» (бөлім немесе тарау), «нихла» (ескірмеген жаңа) және «мақала» (белгілі орын) деп аталды. Бірақ, кейін келе діни ағымдарға «мәзһаб» (жол) сөзі көбірек таңыла бастады (Ethem Ruhi Figlali. 2001: 7). Бұдан өзге сопылық ағымдар «тарикат» (Дж.С.Тримингэм. 1989: 17) деп аталады.

Ислам ғұламалары өз еңбектерінде діни ағымдарға бөлінушіліктің көптеген мынадай факторлары бар екенін алға тартады:

Әсіре ұлтшылдық: ұлтшылдық пен нәсілшілдік мұсылмандар арасындағы ағымдарға бөлінушіліктің негізгі себептерінің бірі. Пайғамбар (с.а.у) дәуірінде ұлт пен нәсілге бөлінушілікке жол берілген жоқ. Бұл жағдай халифа Осман кезеңіне дейін жалғасын тапты. Ол өлгеннен кейін мұсылмандар арасында ұлт пен нәсілге бөлінушілік пайда болды. Негізінде оған дейінгі кезеңдегі хашимиттер мен омяттардың өзара бәсекелестігі және харижидтер мен басқа топтар арасындағы ымырасыздық ұлт пен нәсілшілдікке бөлінушілікке елеулі ықпал етті. Сондай-ақ, Ирандағы шииттік ағымдардың пайда болуынан да парсы ұлтшылдығының элементтерін көруге

болады. Халифатқа қарсы бас көтерген Бабек мен Муканна қозғалыстарына ескі зороастризм сенімі мен парсы ұлтшылдығының ықпалы болды.

Халифа таңдауға қатысты бөлінушілік: Мұсылмандардың бірлігіне сына болып қағылған жәйттердің бірі билік үшін бақталас болған әртүрлі саяси топтардың пайда болуы еді. Ислам тарихында алғаш рет саяси билікке деген мұсылмандар арасында пікір қайшылығы Пайғамбарымыз (с.а.у) қайтыс болғаннан кейінгі дәуірлерде халиф кім болады деген мәселеде туындады. Осы мәселенің туындауының нәтижесінде шииттер мен харижит тарих сахнасына шықты. Саяси партиялар деп атауға болатын бұл топтар өздерін өміршең ету үшін Құран мен сүннетті өздеріне тірек және қорғаныш етіп алды. Бұл топтар мұсылман қоғамын өздері ғана жақсы басқаратынын, мемлекетті басқару құқығының тек өздеріне ғана тән деп пайымдады. Шын ислам дінінің өкілі өздері екендігін алға тартты.

Ескі мәдениеттердің әсері: Исламды барша ғаламға насиқаттау саясаты төрт халифа дәуірінде де жалғасын тапты. Ирак, Иран, Сирия, Палестина, Солтүстік Африка, Европа және Азияда фатх жорықтары жүргізілді. Фатх жорықтарының мақсаты ислам дінін барлық адамзатқа жариялау, құлағдар ету, халықтарды исламға шақыру, сүйіспеншілік пен бейбітшілікке жеткізу еді. Осының негізінде ислам діні аз уақыттың ішінде әлемнің үш құрлығына жылдам таралды. Адамдар жаңа дінге топ-тобымен кірді. Бірақ, жаңа дінге кіргенде бұрынғы сенімдерін, әдет-ғұрыптары мен мәдениеттерін толығымен тәрк еткен жоқ. Әртүрлі діндер мен мәдениетті ұстанған адамдар бірге өмір сүрді. Діндер мен мәдениеттер бір-біріне ықпал ете бастады. Әрбір ықпалдасудың нәтижесінде жаңа өзгерістер мен ерекшеліктер пайда болды. Ал, бұндай ықпалдастық бөлірудің және жаңа мәзһабтардың пайда болуына әкеп соқтырды. Жәбири, қадәри, муғтазали, мушаббиха, шииттік және сол секілді мәзһабтар осындай ықпалдастықтың нәтижесінде тарих сахнасына шықты.

Философияның әсері: Кейбір теріс мәзһабтардың пайда болуына көне Грек, Үнді, Месопатамия философиясының ықпалы болды. Өйткені, ескі философиялық теориялар исламдық сенімдегі болмыс пен табиғат ұғымымен үйлесе бермейтін. Мұсылман ғалымдарының ішінде ескі философиялық түсініктердің ықпалына ұшырағандар болды. Көне Грек философиясы

мұсылмандарға Әмауилер кезеңінде ықпал етіп, Аббаси дәуірінде шырқау шегіне жетті. Мысалы, Исламдағы муғтазали мәзһабының өкілдері сенімдік мәселелердегі қолданған логикалық әдіс-тәсілдерін Грек философтарынан үйренген еді.

Тылсымды танып-білудегі талас-тартыстар: Ислам сеніміне дәлел келтіруде «ақылды» қолдану мұсылман ғалымдарын әртүрлі ойларға жетелеп, соның нәтижесінде түрлі ағымдар пайда болды. Алла-Тағаланың сипаттарына дәлел келтіру мен құдіретін танып-білу және басқа да мәселелер жөнінде каламшылар әртүрлі әдіс-тәсілдер қолданды. Бұндай мұсылмандық сенімге қатысты түрлі көзқарастардың болуы мұсылмандардың жіктелуіне әкеп соқтырды.

Құран-Кәрімнің мұташабих аяттарына қатысты туындаған тартыстар: Құран-Кәрімді түсініп, білу мәселесінде де мұсылмандар әрқилы көзқарастарда болды. Құран аяттарының көп бөлігін оңай түсінуге болады, бірақ кейбір аяттар түрлі мағыналар береді. Осыған орай Құран аяттары мұхаммат аяттар (нақты және анық мағыналы) және мұташабих аяттар (мағыналары анық емес және әртүрлі түсінуге болатын аяттар) болып бөлінеді. Мұташабих аяттарды «тәуил» (жорамал) арқылы түсінуге болады. Алланың сипаттарына (қол, бет, ғарыш) байланысты аяттар мен жұмақ, тозақ, мизан, есепке тартылу, махшар туралы аяттар және мухатта (екі үш әріптен тұратын аяттар) әріптерінен тұратын аяттар осы санатқа жатады. Мұжассима, мұшаббиха, муаттала, хуруфи секілді діни ағымдар осы мұташабих аяттардан өзгеше мағына шығарудың нәтижесінде пайда болды.

Ескі діни қиссалардың әсері: Ескі діни қиссаларды айту халифа Осман дәуірінде пайда болды. Халифа Али өз дәуірінде ескі діни қисса айтушыларды қысымға алып, оларды мешіттен қуды. Өйткені, қисса айтушылардың кейбіреулері бұзылған ескі діндерден алынған оқиғаларды айту арқылы мұсылмандардың сеніміне селкеу түсіріп, хурафалардың (ойдан шығарылған әдеттер) орын алуына ықпал етті. Ескі діни қиссаларды айтушылардың саны Әмауилер дәуірінде арта түсті. Құран-Кәрім тәпсіріндегі «Исрайлат» (еврей пайғамбарлар туралы аңыздар) пен осы ескі діни қиссалардың кейбірі үндесетін. Ескі діни қиссаларды айтушылар көбіне осы Құран-Кәрімдегі пайғамбарлар өмірін жырлайтын еді. Алайда, ескі діни қиссалардағы сенім мәселелері түгел-дерлік ислам дінімен сабақтаспайтын. Қисса айтушылар белгілі бір мәзһаб өкілі немесе билеушілерге

арқа сүйей отырып, ескі діни қиссаларды айтатын. Осылай бола тұрса да ескі діни қиссалар мұсылмандардың өзара талас-тартысқа түсуіне себеп болды.

Хурафалар (ойдан шығарылған нәрсе) және бидғат (дінге жаңа ережелер) енгізу: Адамзат тарихында тура сенім мен жалған нанымдар қатар өмір сүріп келеді. Шииттердің ішіндегі сабайи ағымы Алиді иллаһ деуге дейін барды. Ниматуллаһшылар Алиді Пайғамбармен (с.а.у) қатар қояды. Кейбір табиғат құбылыстарын, таулар мен төбелерді киелі деп санап, құстардың шырылын, иттердің үргенін, күннің күркіреуін және найзағай жарқылына сиынып, түрлі сенімдер пайда болған. Міне, осындай түсініктер мен сенімдер уақыт өте келе әлеуметтік қолдау тауып, түрлі мәзһабтардың пайда болуына өз әсерін тигізді. Кейбір діни ағымдар өз көсемдерінен махди (ғайыптан келетін имам), масих (Иса пайғамбар), хулул (Құдайлық рухтың денеге енуі немесе қасиетті имамдықтың мұрагерлік жолмен берілуі) және танасух (реинкорнация) элементтерін көруге талпынды.

Құқықтық үкім берудегі өзгешеліктер: Пайғамбар (с.а.у) көз жұмғаннан кейін сахабалар туындаған мәселеге құқықтық үкім беруде екі құқықтық әдісті қалыптастырды. Осы әдістердің негізінде «хадис» және «рай» құқықтық мектебі пайда болды. Кейінгі фикһтық мәзһабтардың пайда болуына осы «хадис» және «рай» құқықтық мектептері ықпал етті. «Хадис» әдісі бойынша туындаған мәселеге құқықтық үкім бергенде негізінен Құран мен сүннетке сүйенді. Ал, «рай» әдісінде Құран мен сүннетке қайшы емес негізде ақылмен шешім шығарды.

Жаңа мәселелер туындаған шақта, фақиһтар міндетті түрде мұсылман құқығының негізгі қайнар-көздерінен дәлел іздейді. Негізгі қайнар-көздерден нақты құқықтық үкім таппаған жағдайда, Құран мен сүннеттің құқықтық өлшемдеріне қайшы келмейтін белгілі тәртіп негізінде фақиһтер өз парасатымен құқықтық фатуа айтады. Яғни, әрбір фақиһ өзінің шығарған шешімінің Құран мен сүннетке қайшы еместігін дәлелдеуге тырысады. Осының нәтижесінде мұсылман жұрағатында түрлі құқықтық бағыттар пайда болды.

Исламға дұшпандық жасаудың әсері: Исламның жан-жақты таралуына қарсы шыққан кейбір топтар дінде болмаған нәрселерді еврей, христиан, зороастаризм және мәжүсилерге қатысты кейбір сенімдерді мұсылман дініне қосып, мұсылмандарды бөлшектеуді көздеді. Өз жерлерінің мұсылмандардың қолына өтуін

қаламайтын осындай топтар мұсылмандардың сенім және ахлақтарын өзгертіп, ішкі қақтығыспен бүлік шығарып, мұсылман қоғамын жоюды жоспарлады. Олар әр жердегі мұсылмандар арасында осы мақсаттарын жүзеге асырып, түрлі мәзһабтардың пайда болуына ықпалын тигізді. Парсылардың іс-әрекеттері осыған айқын мысал бола алады. Сондай-ақ, соңғы дәуірлерде ислам әлемінде пайда болған кейбір діни ағымдардың пайда болуына Батыс отаршылдарының ықпалы болды.

Әлеуметтік және экономикалық өзгерістің ықпалы: Ислам тарихының алғашқы екі ғасырында мұсылмандар әлемнің үш құрылығына тарап, алып ислам халифатын құрды. Осышама ұлан-ғайыр аймақта ұлты, діні мен мәдениеті әртүрлі қауымдармен қатар өмір сүрген мұсылмандардың әлеуметтік және экономикалық жағдайда өзгеріске ұшырады. Византия мен Сасаниттер өркениетін көргеннен кейін мұсылман жауынгерлерінің дүниеге деген көзқарасы өзгере бастады. Византиялықтар мен парсылар секілді аста-төк ішіп-жеуге, алқызыл әлем-жәлем киінуге ұмтылды. Сәулетті зәулім үйлер салып, тұрмысқа түрлі-түсті маталарды пайдаланды. Араб түбегінде жұпыны, жадағай өмір сүрген бәдәуилер енді мәдениетті өмір сүре бастады. Міне, осы жағдай көптеген мәселелерді тудырды. Мұндай өмір сүруді дұрыс деп санап қолдағандар мен тым ысырапшылдық деп есептеген бір-біріне қарама-қарсы топтар пайда болды. Сахаба Әбу Зар әл-Ғифари жаңа әлеуметтік және экономикалық өмірге қарсы шығып, бұлай өмір сүру исламға сай келмейді деп білді. Сопылық ағымдарды осы әлеуметтік және экономикалық өзгерістерге байланысты пайда болған деген де пікірлер бар.

Еліктеушілік пен әдет-ғұрып факторы: Мәзһабтардың пайда болуында еліктеушілік пен әдет-ғұрыптар маңызды орынға ие. Әсілі мұсылмандардың көп бөлігі еліктеушілерден тұрады. Және олардың өмір сүру түсініктері әдет-ғұрыптың ықпалы арқылы қалыптасты. Осыған байланысты ғұламалар еліктеушілік пен әдет-ғұрып элементтерінің исламға енуіне қарсы тұрды. Әйтсе де, еліктеушілер дінге сай келмейтін көптеген сенімдерді дін деп қабылдады. Жалпы, еліктеушілер мен исламға сай емес әдет-ғұрыпты діни қағидаға айналдырушылар діни білімі саяз адамдар еді. Дүмше түсінік оларды хурафа, ирайлият және бидғаттарды дін деп тануына әкеп соқтырды. Ислам тарихына қарайтын болсақ, алғашқыда діни ағымдар көбіне еліктеуші топтан қолдау тауып, содан барып мәзһаб ретінде

қалыптасты. Еліктеушілер тез алданып, сенеді және лезде айнып, бөлінуге құмбыл тұрады.

Керітартпалық пен асыра сілтеушілік: Ислам діні керітартпалық пен асыра сілтеушілікке қарсы шығып, фанатизм мен нигилизмді (құлықсыздық) қолдамайды. Өйткені, ислам асыра сілтеушілік пен керітартпалыққа қарсы «орта жолды» (дини-уасат) ұстануды үндейді. Ұлы жаратушы Құран-Кәрімде және Пайғамбарымыз (с.а.у) өз сүннетінде асыра сілтеушілік пен керітартпалықты (ғұлат) сынға алды. Алла-Тағала дінде асыра сілтеушілік пен керітартпалыққа ашық тыйым салды. Бұрынғы діндерде асыра сілтеушілер мен керітартпалар болғаны секілді мұсылмандардың ішінде де тоғышар топтар болып отырды. Бұл адамдар фанатизм мен терістеу жолымен мұсылман қоғамына жаңылыс пікірлер таратып, бөлінушілікті тудырды. «Асыра сілтеуші фирқалар» (ғұлат) деп аталған мәзһабтардың негізін қалаушылары мен жақтаушылары осындай көзқарастағы адамдар болып табылады. Ибахи мен осы секілді ағымдардың күнәдан арылуға шамамыз жетпейді деген ұстанымдары керітартпалық болатын.

Надандықтың тигізген әсері: Ислам тарихында саяси және сенімдік мәзһабтардың пайда болуында надандықтың алатын орны ерекше. Білімсіз адамдар өзгелерді айыптап, оларға түрлі атаулар беріп, ал өздері басқалардың тарапынан әсерленіп, олардың қолжаулығына айналып отырды. Дінді бірнеше символдар мен ғибадаттардан тұрады деп санаған діни білімі төмен осындай адамдар жаңылыс пікірлерге көп ұрынды. Осындай надан адамдар арқылы көптеген қате сенімдер мен ғибадаттар дінге кіргізілді. Харижилер мен уахабилердің көпшілігі осындай надан адамдар болып табылады. Сондай-ақ, Құран мен сүннетті жоққа шығарып, ақиқатты философтардың көзқарастары мен ақындардың өлеңдерінен табуға болады дейтін илхами секілді діни ағымдардың шығуына да надандық әсер етті.

Дінді түсіндіру мәселесі: Дін – адамзат баласына мына сынақ әлемде Жаратушысын танып адаспай, тура жолда жүруі үшін түсірілді. Пайғамбарымыз (с.а.у) өз дәуірінде мұсылмандарға дінді ең көркем түрде түсіндіріп, дінді жүзеге асыруда оларға үлгі бола білді. Бірақ, Пайғамбарымыздан (с.а.у) кейінгі дәуірлерде мұсылмандар саяси және сенімдік мәселелерге қатысты әртүрлі ұстанымда болды. Жалпы, адамның табиғаты әртүрлі жаратылған. Бейімделуі, қалаулары, ақылы, ерік-жігері, кабі-

леті әрқилы. Кейбір адамдар өз қабілеттерін жақсы нәрселерге жұмсаса, кейбір адамдар қабілетін теріс істерге арнайды. Теріс жолға түскендер тура жолдан адасады немесе дінді шынайы ақыл тұрғысынан емес, дінді дұрыс танымаған дүмшелердің айтуымен қабылдайды. Олар өздері ғана адасып қоймай, өздерінің ұстанған жолын ақиқат деп танып, өзгелердің ұстанған жолын қате деп уағыздап, арандатып бағады. Міне, осындай түсініктер адамдардың дінді әрқалай түсінуіне әкеп соғып, нәтижесінде әртүрлі ағымға бөлінушілік орын алды (Сатыбалдиева, 2016: 13-28).

Мәзһабтану саласының зерттеушілері діни ағымдарды канондық, доктриналық және қоғамды басқаруға қатысты ұстанымдары мен мақсат-мүддесіне қарай төмендегіше жіктейді:

А) саяси мәзһабтар

Ә) сенімдік мәзһабтар

Б) фикһтық мәзһабтар (М. Abu Zahra. 2004: 15-16).

Ислам тарихында саяси сипаттағы діни ағымдар Пайғамбар (с.а.у) қайтыс болғаннан кейін халиф кім болады, Құрайыш тайпасынан шыққан мұсылман ғана халиф бола ала ма, халифтің «аһли-байттан» (пайғамбар с.а.у ұрпағы) болуы шарт па, жоқ әлде кез келген тақуа мұсылман халиф бола ала ма деген саяси мәселелер бойынша ортаға шықты. Осындай саяси мәзһабтардың қатарына шиға мен хауариж және т.б. діни ағымдарды жатқызуға болады (М. Abu Zahra. 2004: 41-96).

Ал, Ислам тарихында Пайғамбардан (с.а.у) кейін мұсылмандар арасында талқыға түскен тағдыр тақырыбы, үлкен күнә жасаушының сипаты, философиялық ойлау (нақыл мен ақылдың тартысы), Құран жаратылған ба, Алланың сипаттары жаратылысқа ұқсай ма деген тәрізді кәламдық мәселелерге байланысты жәбари, қадари, муғтазали, кармати, ибади, муржи секілді мәзһабтар тарих сахнасына шықты (М. Abu Zahra. 2004: 109-164).

Сонымен қатар, Пайғамбар (с.а.у) көз жұмғаннан кейін сахабалар мен табиғиндер қоғамдық қатынас барысында туындаған мәселелерге құқықтық үкім беруде әртүрлі әдіснама қалыптастырды. Осы әдістердің негізінде «хадис» және «рай» құқықтық мектебі пайда болды. «Хадис» әдісі бойынша туындаған мәселеге құқықтық үкім бергенде негізінен Құран мен сүннетке сүйенді. Ал, «рай» әдісінде Құран мен сүннетке қайшы емес негізде ақылмен шешім шығарып отырды. Кейін ханафи, мәлики, шафиғи, ханбали фикһтық мәзһабтардың пай-

да болуына осы «хадис» және «рай» құқықтық мектептері ықпал етті (М. Abu Zahra. 2004: 299-302).

Мұсылман үмбетінің ішінде сопылық жолды ұстанушылар да өздерінің форма тұрғысынан алғанда діни ғұрыптары мен рәсімдеріне байланысты бір-бірінен бөлек «тариқат» деп аталатын түрлі қауымдастықтарды құрды. Тариқаттар белгілі-бір шейхтің діни тәжірибесінің негізінде топтасқан сопылардың бірлестігі еді. Олар да мақсаттары мен ұстанымдарына қарай үшке бөлінеді:

А) Әһли-сунна бағытындағы тариқаттар

Ә) Батыл (адасқан) тариқаттар

Б) Бастапқыда әһли-сунна болып, кейін батыл болған тариқаттар.

Сенімдік ұстындары мен фикһтық ұстанымдары Құран мен сүннетке сәйкес ортадоксальді исламдық негіздерден сусындап, сопылықтанымдары мен тәжірибелері шариғат шеңберіне сай құрылған ордендер – әһли-сунна бағытындағы тариқаттар болып есептеледі. Орта ғасырларда тарих сахнасына шыққан қадари, ясауи, сухраберди, кувраби, руфайи, нахшбанди, шазили, шисти, маулауи, халуати және т.б. сопылық қауымдастықтар кәламдық ұстындары мен діни ғұрыптары шариғат қағидаларына лайықты болғандықтан, олар әһли-сунна бағытындағы тариқаттарға жатқызылған.

Ал, бастау-бұлағы ортадоксальді исламнан нәрленгенімен, кейін келе әртүрлі саяси және әлеуметтік ортаның ықпал етуінің нәтижесінде бастапқы бағытынан айнып, әһли-суннаның шариғат қағидаларына сай емес элементтерді бойына сіңірген сопылық қауымдастықтар өз алдына бөлек санатта қарастырылады. Олардың қатарына бекташи тариқатын, сондай-ақ, кувраби тариқатының шиғалық тармақтарын және т.б. да діни ағымдарды жатқызудың болады (Tarikat. 2014).

Батыл (адасқан) тариқаттардың пайда болуына келер болсақ, Ислам діні таралған кейбір өлкелерде бұрынғы діндер мен мәдениеттер және философиялық мектептердің қоғамдағы ықпалы өте жоғары болып, солардың әсерінен исламды жартылай қабылдаған дүбара діни топтар ортаға шықты. Бұл құбылыс тек сопылықта емес, кәлам мен фикһ саласында да орын алды. Нажмадин Омар ан-Насафидің (1142 ж.ө.) «Китаб фи Мазанибил Мутасауф» атты шығармасында хулули, хали, әулайи, сумраһи, хубби, хури, ибахи, мутакасили, мутажәһили, уакифи, илхами секілді адасқан тариқаттарды тізімдеген. Одан өзге ан-Насафидің шығармасында айтылмаған

нурбахш, каландар, ниматулаһ, хуруфи және т.б. көптеген ақида мен фикһта қате көзқарастары бар адасқан тариқаттар өмір сүргендігі белгілі (Исахан. 2017).

Бүгінгі күні саяси, кәламдық, фикһтық мәзһабтар мен әртүрлі тариқат құндылықтарын бойына сіңірген, заман шарттарына сай өзіндік дінді тарату әдіснамалары бар және әртүрлі әлеуметтік құрылымға ие мұсылман «жамағаттары» ортаға шықты. Олар дінді тарату барысында тек бір мәзһабтың қағидастарымен шектеліп жатпайды. Жамағаттар жалпы діни қағидастарды ұстануда әһли-сунна немесе шиға болып ерекшеленуі мүмкін. Бірақ, бір мұсылман жамағат бірнеше әһли-сунна мәзһабтарының қағидаларын өз кеңістіктерінде ұстана отырып, дінді таратудағы өз әдіснамаларымен жұмыс істейді. Жамағаттардың осы әдіснамалық және құрылымдық ерекшеліктері, оларды бір-бірінен ерекшелейтін негізгі факторлар десек болады.

Тәуелсіздік жылдары Қазақстанда діни қызмет етіп жатқан мұсылман жамағаттарын шығу тегіндегі пайда болуына әсер еткен факторлар және мақсаттары мен ұстанымдарына байланысты оларды төмендегіше жіктеуге болады:

А) Діни-саяси ағымдар

Ә) Діни-ұлттық сипаттағы ағымдар

Б) Оккульттік-мистикалық ағымдар

В) Дәстүрлі діни ағымдар

Г) Әлеуметтік-реформаторлық сипаттағы діни ағымдар

Қазақстанда 2005 жылы тыйым салынған діни-саяси ағымдардың бірі – «Мұсылман бауырлар» жамағаты араб елдерінде кең таралған исламдық қозғалыстардың бірі болып табылды. Ұйымның негізін 1928 жылы наурыз айында Египетте Хасан әл-Банна қалаған. Оның мақсаты қоғамды мұсылмандандыру арқылы шариғат принциптерін басшылыққа алатын мемлекет құру еді (Қазіргі Қазақстандағы ислами ағымдардың іс-әрекеті. 2015: 37). Сондай-ақ, елімізде тыйым салынған діни-саяси ағымдардың бірі «Хизб-ут-Тахрир» партиясы болатын. Бұл партияны Палестинада дүниеге келген Такиу-д-Дин Набхани (1908-1977) құрды. «Хизб-ут-Тахрирдың» негізгі мұраты ислам халифатын құру болып табылды (Қазіргі Қазақстандағы ислами ағымдардың іс-әрекеті. 2015: 36). Саяси мақсатта құрылған әрі қоғамдағы дәстүрлі құндылықтарды жоққа шығаратын авторитарлық иерархиялық діни ағымдар болғандықтан, аталмыш екі ұйымды да діни-саяси ағымдар қатарына жатқызудың болады.

Қазақстанда тыйым салынған діни-ұлттық ағымдар ретінде «Шығыс Түркістан ислам

партиясын» негізге алсақ болады. Бұл өткен ғасырдың 90-жылдардың басында ҚХР СҰАР-да ұйғырлардың құрған әскери діни-саяси ұйымы. Мақсаты – Шығыс Түркістан тәуелсіз ислам мемлекетін қалыптастыру. Сонымен қатар, елімізде тыйым салынған діни-ұлттық ағымдардың бірі «Шығыс Түркістанды азат ету ұйымы» болып табылады. Ол Түркияда 1996 жылы пайда болды. ҚХР СҰАР және Орталық азиялық мемлекеттердің аумақтарында әскери күрес пен террорлық актілерді жасау арқылы дербес мемлекеттерді қалыптастыруды мақсат етеді (Қазақстан Республикасында тыйым салынған діни ұйымдар тізбесі. 2013).

Қазақстандағы оккульттік-мистикалық ағымдар ретінде «Ата жолы» және «Алла аят» ұйымын атап өтсек болады. «Ата жолы» оккульттік-мистикалық ағымы 1997 жылдан бастап құрылып, Қазақстанда ресми түрде 2001 жылы тіркелді. Ұйымның негізін салушы Қыдырәли Тарибаев өз жақтастарын әруақтарға табынып, әулие аралауға шақырады. «Ата жолы» ұйымының қызметіне 2009 жылы заңмен тыйым салынды (Стасевич. 2009). «Алла аят» ұйымына келер болсақ, Абдуллаев Фархад негізін қалаған оккульттік-мистикалық бұл ағым адамдарды «Фархад ата» мен күн энергиясына табынып, емделуге шақырады (Антисект: профилактика экстремизма. 2011: 44-45). «Алла аят» ұйымына да Қазақстанда 2008 жылы заңмен тыйым салынды (20 вопросов и ответов на актуальные темы в сфере религий. 2014: 46).

Қазақстанда діни қызмет етіп жатқан дәстүрлі діни ағымдар қатарына «Топбашшылар» (Махмуд Азиз Худайи), «Сүлейменшілер», «Махмудшылар» (Исмайыл аға жамағаты), «Ихласшылар», «Мәнзіл», «Құшата сопылары» (Қазіргі Қазақстандағы ислами ағымдардың іс-әрекеті. 2015: 22-29) секілді жамағаттарды жатқызуға болады. Аталмыш діни ағымдар Ислам дінін культтік, канондық рухани құндылық ретінде насихаттайды. Сенімдік, фикһтық және тасауф мәселелерінде дәстүрлі мазһабтар мен тарикаттардың қағидаларын ұстанады.

Қазақстандағы әлеуметтік-реформаторлық сипаттағы діни ағымдар ретінде «Таблиғи жамағат» пен «Хизмет» (Гүленшілер) қозғалысын негізге алсақ болады. «Таблиғи жамағатты» 1926 жылы Үндістанда туылған Мауләна Мухаммад Илияс әл-Қандаһлауи (1885-1944 жж.) құрды. «Таблиғи жамағат» діни ұйымының негізгі ұстанымы мен мақсаты «барлық адамзатты дінге кіргізу үшін адамдармен жеке-жеке жұмыс істеп, әр адамды түзеп

барып қоғамды өзгерту керек» деген идеяға негізделген болатын (Қазіргі Қазақстандағы ислами ағымдардың іс-әрекеті. 2015: 34). Сондай-ақ, «Таблиғи жамағат» өкілдері өмір сүру үлгісі ретінде VII ғасырдағы алғашқы ислам қоғамын негізге ала отырып, одан кейінгі жаңалықтарды (бидға) теріске шығарады. Яғни, бұл діни ағым алғашқы ислам дәуірін аңсау арқылы мұсылман қоғамының әлеуметтік тұрғыда өзгеруін көздейді. Діни консерваторлық бұл ағымның қызметіне Қазақстанда 2013 жылы тыйым салынды (Еліміздің аумағында тыйым салынған діни ұйымдар туралы ақпараттар алғым келеді. 2015).

«Хизмет» қозғалысына келер болсақ, бұл діни ағым әлемге кең таралған ірі трансұлттық діни ұйым ретінде танымал. Діни ағымның жетекшісі Мұхаммед Фетхуллах Гүлен 1941 жылы Түркияда дүниеге келген. «Хизмет» қозғалысы модернистік үлгідегі ұйым ретінде әрекет етіп, батыстық жүйедегі зайырлы білім беру мекемелерін – орта және жоғары оқу орындарын ашу, заманауи ақпарат құралдары (газет, радио, телеарналар) арқылы исламды уағыздайды. Сондай-ақ, әлемдегі бейбітшілікті сақтау үшін діни конфессияаралық диалогты дамытуды насихаттайды. Жамағат баспа ісі, дәрісхана, курстар мен мектептер ашу, кәсіпкерлік, қайырымдылық, интеллектуалдық қызметпен айналысады. Зерттеуші Байрам Балчының айтуына қарағанда «Хизмет» қозғалысының өкілдері Қазақстанда ондаған лицейлер мен бір университет және «Заман» газетін ашқан (Қазіргі Қазақстандағы ислами ағымдардың іс-әрекеті. 2015: 18-22).

Тарихшы А. Избайров өз зерттеулерінде Қазақстан қоғамында соңғы жылдары белең алған дәстүрлі емес діни ағымдардың ұлтқа үлкен қауіп тудырып (Избайров. 2013: 210-230) отырғанын жеткізеді. Дінтанушы М. Исахан Қазақстанда тыйым салынған жоғарыда аталған діни ұйымдарды тізбелей келіп: «Бұл діни ұйымдардан басқа ел аумағында Пәкістан, Қырғызстан, Түркия, Мысыр, Ливан және т.б. мемлекеттерден келіп діни қызмет жасап жатқан жамағаттар бар. Олардың кейбірі діни бірлестік емес, білім беру мекемесі, келесі бірі – қайырымдылық қор, келесісі – коммерциялық ұйым ретінде тіркеліп жұмыс істейді. Тіпті, базбір шетелдік кейбір діни жамағаттардың Қазақстанда ешбір өкілдігі болмағанмен, олардың діни идеологиясын тасымалдаушы жекелеген уағызшылар да баршылық. Бұл діни жамағаттар қазақ қоғамына өз діни идеологиясын сіңіруді көздейді» (Исахан. 2016) деп, мем-

лекет пен қоғам қауіпсіздігі үшін дін мәселесіне немқұрайлы қарамау керектігін алға тартады.

Ғылыми нәтижелер

Қазіргі таңда Қазақстан кеңістігіне қатысы бар немесе бұрын болған исламдық ағымдар «діни-саяси», «діни-ұлттық», «окульттік-мистикалық», «дәстүрлі» және «әлеуметтік-реформаторлық» діни ағымдар етіп жіктегенімізбен, олардан қоғамға келетін қауіп-қатерлер әртүрлі болуы мүмкін. «Діни-саяси» және «діни-ұлттық» ұйымдар мемлекеттік құрылым мен қоғам қауіпсіздігіне зиянын тигізсе, «окульттік-мистикалық» діни ұйымдардың іс-әрекеті көбіне-көп индивидтің психикасы мен денсаулығына кері әсер етіп жатады. Ал «әлеуметтік-реформаторлық» діни ұйымдардың іс-әрекеті түптің түбінде қоғамның табиғи түрде дамуын өзгертуге ұмтылып, нәтижеде мемлекет пен қоғамның ілгерілеуіне тежеу жасауы ықтимал.

Қорытынды

Қоғамның дамуы немесе өзгеріске ұшырауы мұсылмандардың ұстанымына да әсер ететін

факторлардың бірі. Ал ұстанымның өзгеруі исламдағы ағымға бөлінушілік факторларының санын да арттыра түсуі ықтимал. Өйткені, мұсылмандардың қоғамдық құбылыстарды діни тұрғыда бағалауы және соған сәйкес жаңа ұстанымға ие болуы табиғи жайт екені түсінікті. Сонымен бірге, қоғамдық әрбір құбылыстың мән-мазмұнын анықтап, сипаттамасына қарай оны жіктеу де ғылым заңдылығы екендігі белгілі. Яғни, жаңа заман шарттарының негізінде ортаға шыққан исламдық ағымдарды мақсаты мен сипатына қарай жіктеп, қоғамдық қызметін саралап, игі тұстары мен қауіп-қатерін бажайлау аса маңызды саналады. Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі таңда Қазақстан кеңістігінде діни қызмет етіп жатқан исламдық ағымдардың ортаға шығуына түрткі болған жайттарды анықтап алуымыз, ерекшеліктерін екішеуіміз, сипаттарына қарай жіктеуіміз, діни қызметтерін саралауымыз, мемлекеттің олармен құқықтық қарым-қатынас шегін белгілеуіне өз септігін тигізетіні анық. Біз осындай зерттеулердің негізінде ғана ел аумағына енген исламдық ағымдарды толықтай танып, қоғамда дін атынан жасалынып жатқан іс-әрекеттерді мейлінше қадағалауға қол жеткізіп, олардан келетін әртүрлі қауіп-қатерлердің алдын ала аламыз.

Әдебиеттер

- Acuni, İsmail b. Muhammed, (1351-2/1932). Keşfü'l-Hafâ, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, I-II, Beyrut, c. 151.
- Антисект: профилактика экстремизма. (2011) / АНО РПС «Челябинский Предпринимательский Дом». – Челябинск: Издательство Марины Волковой, с. 48.
- Дж.С.Тримингэм. (1989). Суфийские ордены в исламе. – Москва: «Наука», с. 328.
- Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы. Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы № 483-IV Заңы. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000483>
- Егеменді Қазақстан. Қазақстан Республикасының Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы заңы. (1992). 15 қаңтар. № 10.
- Еліміздің аумағында тыйым салынған діни ұйымдар туралы ақпараттар алғым келеді. <http://kazislam.kz/maqalalar/item/3477-elimizdi-auma-ynda-tyjym-salyn-an-dini-jymdar-turaly-akparattar-al-ym-keledi>
- Ethem Ruhi Figlali. (2001). Sagimizda itikadi islam mezhepleri. Sa-to. Istanbul, c. 444.
- Избаиров А.К. (2013). Ислам в Казахстане. – Алматы: «Дәуір», с. 260.
- Исахан М. Адаскан сопылық тариқаттар қайдан пайда болған? <http://kazislam.kz/mukhan-isakhan/item/11428-adaskan-sopylyk-tarikattar-kajdan-pajda-bol-an>
- Исахан М. «Үй ішінен үй тігуді тоқтату қажет». <http://abai.kz/post/44307>
- Қазақстан Республикасы аумағында тыйым салынған террористік және экстремистік ұйымдар тізімі. (2017). Дін істері комитетінің ресми сайты. <https://din.diakom.gov.kz/kk/content/tyuum-salyngan-lankesttik-zhne>
- Қазақстан Республикасында тыйым салынған діни ұйымдар тізбесі. <http://e-history.kz/kz/contents/view/882>
- Қазіргі Қазақстандағы жаңа діни ұйымдар. (2010). Құрастырушы Н.Ж. Бәйтенова, С.У. Абжалов, Б.К. Бейсенов, Қ.М. Борбасова, Қ.А. Затов, А.Д. Құрманалиева, Б.Б. Мейрбаев, Ш.С. Рысбекова. ВТСОМ баспаханасы. Алматы, 320 б.
- Қазіргі Қазақстандағы ислами ағымдардың іс-әрекеті. (2015). Талдамалық зерттеу. Дайындаған: А. Әбдірәсілқызы, М. Исахан, М. Муслимов, Б. Алмурзаева, С. Мадиева, Ж. Теңлібаева, Р. Рашимбаев, Д. Жұманов. Астана, с. 68.
- ҚР Конституциясы. (1995). <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>
- www.Kuran.kz
- Мұхаммед бин Жамил Зину. (2006). Пайғамбар қасиеттері. Шапағат-Нұр журналы. Алматы.
- М.Абу Zahra. (2004). Tarihu-l-mazahibil islamiya. Sura. Istanbul, c 680.

- Назарбаев Н. (2003). Сындрлы он жыл. Атамұра. Алматы, б. 240.
- Нуртазина Н. (2015). Особенности регионального ислама в эпоху Казахского ханства // «Мысль: республиканский общественно-политический журнал». № 9 (сентябрь)
- Сатыбалдиева А. (2016). Саяси, кәламдық және фикіттық мәзһабтар тарихы. «Таңбалы» баспасы. Алматы, б. 232.
- Стасевич И. В. (2009). Баксалык и практика традиционного целительства в современном Казахстане // Центральная Азия. Традиция в условиях перемен. – СПб., Вып. 2.
- Шибуттов М, Аврамов В. (2012). Терроризм в Казахстане – 2011-2012 годы (Доклад). – Алматы. с 50.
- Tarikat. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=400096>. 2014
- 20 вопросов и ответов на актуальные темы в сфере религий. (2014) / Агентство Республики Казахстан по делам религий. – Выпуск 1: Государство и религия. – Астана, с. 46.

References

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed, (1351-2/1932). Keşfü'l-Hafâ, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, I-II, Beyrut, p. 151.
- Antisekt: profilaktika ekstremizma. (2011). ANO RPS «Shelyabinsky Predprinimatelskiy Dom» Shelyabinsk Izdatelstvo Marini Volkovoy. p. 48.
- Dj.S.Trymingem. (1989). Sufiyskiye ordeni v islame. «Nauka». Moskva. p. 328.
- Dini kizmet cane dini birlestikter turali. Kazakstan Respublikasinin 2011 cilgi 11 kazandagi № 483-IV zani <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000483>
- Egemendi Kazakstan. Kazakstan Respublikasinin (1992). 15 kantar. № 10
- Elimizdin aymaginda tyim salingan dini yuimdar turali akparattar algim keledi. <http://kazislam.kz/maqalalar/item/3477-elimiz-di-auma-ynda-tyjym-salyn-an-dini-jymdar-turaly-akparattar-al-ym-keledi>
- Ethem Ruhi Figlali. (2001). Cagimizda itikadi islam mezhepleri. Sa-to. Istanbul, p.444.
- Izbayrov A.K.(2013). Islam v Kazakstane. «Daur». Almati, p. 260.
- Isahan M. Adaskan sopilik tarihattar kaydan payda bolgan? <http://kazislam.kz/mukhan-isakhan/item/11428-adaskan-sopylyk-tarikattar-kajdan-pajda-bol-an>
- Isahan M. «Yi isinen yi tigudi toktatu kajet». <http://abai.kz/post/44307>
- Kazakstan Respublikasi aumaginda tiyim salingan terroristic cane ekstremistik yuimdar tizimi. (2017). Din isteri komitetinin resmi sayti. <https://din.diakom.gov.kz/kk/content/tyyym-salyngan-lankesttik-zhne>
- Kazakstan Respublikasinda tyim salingan dini yuimdar tizbesi. <http://e-history.kz/kz/contents/view/882>
- Kazirgi Kazakstandagi cana dini yuimdar. (2010). Kyrastirusi N.C. Baytenova, S.U. Abcalov, B.K. Beysenov, K.M. Borbasova, K.A. Zatov, A.D. Kurmanaliyeva, B.B. Meyirbayev, S.C. Risbekova. BTCOM baspanasi. Almati, p. 320.
- Kazirgi Kazakstandagi islami agimdardin is-areketteri. (2015). Taldamalik zertteu. Dayindagan: A. Abdrasilkizi, M. Isahan, M. Muslimov, B. Almurzayeva, S. Madiyeva, J. Tenlibayeva, R. Rasimbetov, D. Jumanov. Astana. p. 68.
- KR Konstitusyasi. (1995). <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>
- www.Kuran.kz
- Muhammed bin Camil Zinu. (2006). Paygambar kasiyetteri. Sapagat Nur jurnali. Almati.
- M. Abu Zahra. (2004). Tarihu-l-mazahibil islamiya. Sura. Istanbul, p. 680.
- Nazarbayev N. (2003). Sindarli on cil. -Almaty: Atamura, p. 240.
- Nurtazina N. (2015). Osobennosti regionalnogo islama v epohy Kazakskogo hanstvo. «Misl: respublikanskii obshestvenno-politisheski jurnal». № 9 (sentyavr).
- Satybaldiyeva A. (2016). Sayasi, kalamdik cane fikhtik mazhabtar tarihi. «Tanbali» baspasi. Almaty. p. 232.
- Stasevish I.B. (2009). Baksalik I praktika tradisiyonnogo shelitel-stva v sovremennom Kazakstane // Shentrlnaya Azya. Traditsya v usloviyah peremen. SPb., Bip. 2.
- Sibytov M, Abramov B. (2012). Terrorizm v Kazakstane – 2011-2012 gody (Doklad). Almaty. p. 50.
- Tarikat. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=400096>
- 20 voprosov I otbetov na aktualnye temi v sfere religii. (2014). Agenstvo Respubliki Kazakstan po delam religii. Vipusk 1: Gosudrstvo I religiya. Astana. p. 46.